

VOYAGA YETMAGAN YOSHLARDA XULQ OG‘ISHI VA TARBIYA BUZILISHINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

“Xizmat faoliyatini tarbiyaviy-psixologik ta’minlash kafedrası” dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi, **dotsent**
Rejametova Iroda Ikramshikovna

Toshkent shahar Sergeli tumani 6-DIUUT maktabi Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi
Xo‘jayarova Dilrabo Ashurovna

Mamlakatimizda iqtisodiy va siyosiy sohalarda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar bilan bir qatorda, o‘ziga kelayotgan yosh avlodning ta’lim-tarbiyasi, ertangi kuni, ularning jismoniy va aqliy jihatdan barkamol rivojlanishlari borasida davlat miqyosida ulkan darajadagi ishlar amalga oshirilmoqda.

Tashqi muhit yoki ijtimoiy voqea-hodisalar har doim ham xulq og‘ishining kelib chiqishi uchun yagona asos bo‘lib xizmat qilmaydi. Qachonki, ijtimoiy voqea-hodisalar va individ o‘rtasida qarama-qarshilik va ziddiyatlar yuzaga kelsa, jamiyatda hukm surayotgan ijtimoiy me’yorlar individ tomonidan qabul qilinmasa, ijtimoiy muhitda xulq og‘ishining kelib chiqishi uchun yetarli shart-sharoit mavjud bo‘lsa, xulq og‘ishi kelib chiqishi mumkin.

Xulq og‘ishining kelib chiqish sabablarini aniqlash, eng avvalo, u yuzaga kelgan ijtimoiy muhit xususiyatlarini o‘rganib chiqishni taqozo qiladi. Chunki xulq og‘ishini umumiy ko‘rinishda oladigan bo‘lsak, u biror bir shaxsga xos bo‘lgan sub’ektiv xulq-atvor natijasi emas, balki sub’ektiv va ob’ektiv jarayonlar, shart-sharoitlar, munosabatlar natijasi sifatida yuzaga keladi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, ijtimoiy jarayonlarning individual xatti-harakatlarga ta’siri masalasiga oydinlik kiritish zarur bo‘ladi. Tadqiqotlarga ko‘ra, shaxs xulq-atvoridagi buzilish ijtimoiy muhitning o‘ziga xos jihatlari, individning fe’l-atvori, xarakter xususiyatlari, ijtimoiy me’yorlar va shaxs o‘rtasidagi ziddiyatlar hamda ularning zo‘rayib borishi kabilarga bog‘liq bo‘ladi. Shaxsning dunyoqarashi, ya’ni qadriyatlar orientatsiyasi, ijtimoiylashuvi va individual hissiyotlarining ijobiy tarzda shakllanishi va namoyon bo‘lishi kishini jamiyat va insoniyat uchun foydali bo‘lgan xatti-harakatlarga undaydi.

Shaxsning ijtimoiy voqelikdagi turmush tarzi, hayot sharoiti, tarbiyalanganlik va muayyan vaziyatlar taqozosiga ko'ra xulq og'ishining kelib chiqishi uchun zaruriy shart-sharoit mavjud bo'ladi. Muayyan turmush tarzi va o'ziga xos tarbiya muhitida kamol topgan shaxs turli hayotiy vaziyatlarda ijtimoiy muhit shartsharoitlariga ko'ra ma'lum ziddiyatlarga duch keladi va uni yengib o'tishga harakat qiladi. Shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlar orientatsiyasi va onglilik darajasi noqonuniy xatti-harakatlarga yetaklovchi yoki muayyan hayotiy vaziyatlarni yumshatishga qaratilgan to'g'ri yoki ijobiy qaror qabul qilinishini belgilaydi. Shunday qilib, inson ijtimoiy hayotda turli murakkab vaziyatlarga duch keladi, ammo undan oqilona yo'l bilan chiqib ketish uning aqliy salohiyati, ma'naviy olami, tarbiyalanganlik darajasi va bir qator ijobiy shaxsiy fazilatlariga bog'liq bo'ladi.

Tarbiya buzilishining asosiy ijtimoiy psixologik sabablaridan biri ularda ta'lim olishga nisbatan salbiy munosabatning paydo bo'lishidir. Odatda bunday munosabatning paydo bo'lishiga boshqa sabablar ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jumladan, bular o'quv faoliyati usuli, malakalari to'la tarkib topmaganligi sababli nisbiy bilim olish bilan qanoat hosil qilish, o'zlashtirish qobiliyatining sust rivojlanganligi, muayyan vaziyatlarda hukm va xulosa chiqarishda qiyinchilikka duch kelish, pedagoglar tomonidan o'smir yoshli bolalarga ob'ektiv baho bermaslik, pedagogning o'smir yoshli bolaning individual-psixologik va intellektual imkoniyatiga yetarlicha e'tibor bermasligi, o'qitish saviyasining pastligi, darslarning qiziqarsiz o'tilishi va boshqalardir.

Tarbiya buzilishining yana bir sababi – ularning sinf jamoasi va turli xil jamoatchilik tashkilotlari bilan yaxshi aloqada bo'lmasligidir.

O'smir yoshli bola bilan jamoa fikrining mos kelmasligi jamoa ichida uning o'z o'rnini borgan sari yo'qolib borishiga sabab bo'ladi. Bu o'rinda unutmazlik kerakki, o'smirning har bir xatti-harakati u bilan hisoblashish kerakligidan boshqa narsa emas. Shuning uchun jamoa a'zolari bunday o'smirning qarashlarini vaqti-vaqti bilan hisobga olishlari yaxshi natija beradi. Aksincha, o'smirning fikr va qiziqishlari jamoa tomonidan qo'llab-quvvatlanmasligi yoki beparvoligi uni tartibbuzarlikka undaydi va xulq og'ishining kelib chiqishi uchun imkoniyat yaratadi. Natijada o'smir uchun kelajak rejalarining poymol bo'lish xavfi tug'iladi. Ta'lim olish va jamoadan yuz o'g'irgan o'smir o'z kelajagi, orzu-umidlarini maktab va jamoa faoliyatiga bog'lashdan ko'ra, e'tiqod va qarashlari mos bo'lgan boshqa

kishilardan najot izlaydi. Natijada o'smir ijtimoiy xavfli guruh ta'siriga tushib qolishi mumkin.

Oiladagi nosog'lom muhit ham tarbiya buzilishining kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Ayrim oilalarda bola uchun zaruriy imkoniyatlar mavjud emasligi sababli u noxush holat bilan yolg'iz kurash olib borish kechinmalari bilan yashaydi. O'smir dunyosida oilaviy sharoitga nisbatan paydo bo'lgan norozilik hissi kundan-kun avj olib, ichki qo'zg'olonga aylanib boradi.

Ko'pincha¹ o'smirlardagi tarbiya buzilishi oiladagi va ta'lim tizimidagi pedagogik qarovsizlik natijasida yuzaga keladi. Pedagogik qarovsizlik quyidagi darajalarda tavsiflanadi:

✚ Past. Xatti-harakat, xulq-atvordagi beqarorlik. O'z «men»iga ortiqcha baho berish. Asosan yoshiga xos bo'lgan xarakter belgilarning ustunlik qilishi.

✚ O'rta. Kattalar va tengqurlari bilan aloqaning buzilishi. O'qish va mehnatga qiziqmaslik, nizolarning egoistik yo'nalishga asoslanishi. Pedagogik ta'sir choralari to'g'ri qabul qilinadi, lekin unga amal qilmaydilar.

✚ Yuqori. Salbiy xarakter xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Huquqbuzarlik oshkora qilinadi. Kattalar bilan o'zaro munosabatda tajovuzkor bo'ladi. O'zlari to'g'ri deb qabul qilgan «axloq»larini oqlashga urinadilar. Ular huquqbuzarlik chegaralarini tushunib yetmaydilar.

✚ Kriminal. Voyaga yetmagan huquqbuzarlar bo'lib, ularning xulq-atvorini boshqarib bo'lmaydi. Bundaylar har qanday tarbiya vositalariga qarshilik ko'rsatadilar. Xattiharakatlarida tajovuzkorlik ko'proq uchraydi. Ular o'zlarining huquqbuzarlik motivlarini o'zlari belgilagan «axloqiy me'yor»lar bilan o'lchaydilar, natijada jinoyatga qo'l uradilar

Kuzatishlardan² ma'lum bo'lishicha, oiladagi nosog'lom muhit, otanalarning tez-tez janjallashib turishi, o'zaro oilaviy nizolar va ota-onalar xulqidagi

Research Science and

¹ Umarov B.M. Xulq buzilishining kelib chiqishida oila muhiti. // «Xalq ta'limi» jurnali. T., 2001, 3-son. -26-28-b; Umarov B.M. Неблагополучная семейная микросреда как фактор возникновения отклоняющегося поведения несовершеннолетних детей и подростков. // Российский научный журнал «Федерация», Москва, 2008, № 8(51). -С. 56-58; Umarov B.M. Bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi kelib chiqishining ijtimoiy-psixologik sabablari. //Psixologiya» jurnali, Buxoro, 2011, 4-son. -30-34-b.

² Umarov B.M. Tarbiya maromida bo'lsa, bola xulqi ezgu bo'ladi. // «Sog'lom avlod» jurnali, T., 2008, 6-son. -26-28-b; Umarov B.M. Oilaviy tarbiyadagi nuqsonlar – bolalar va o'smirlarda xulq og'ishini keltirib chiqaruvchi omil sifatida. // «Sog'lom oila – sog'lom jamiyat asosi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. Toshkent, 2012. -179-184-b; Umarov B.M. Tarbiyasi og'ir bolalar kelib chiqishining ijtimoiypsixologik sabablari. // «Pedagogik ta'lim» jurnali, T., 2011, 2-son. -24-27- b.

salbiy illatlar ham bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga ta‘sir ko‘rsatadi.

Ma‘lumki, oiladagi nizolar bolalar va o‘smirlarni oiladan bezdiradi. Ota-ona va oilaning boshqa azolariga nisbatan ishonch hissining yo‘qolishiga olib keladi. O‘zaro ishonchning yo‘qolishi esa ota-onaning tarbiyaviy ta‘sirchanlik darajasini tushirib yuboradi. Ota-onaning tarbiyaviy ta‘sir darajasi pasayishi o‘z navbatida o‘smirda o‘zi xohlagan xatti-harakatlarni amalga oshirishga yo‘l ochib beradi. Natijada tarbiyaviy ta‘sirsiz, nazoratsiz qolgan o‘smirda asta-sekinlik bilan xulq-atvor o‘zgarishi kelib chiqadi.

Oilaviy munosabatlardagi nosog‘lomlik bolalar va o‘smirlarning shaxs sifatida shakllanishiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatib, xulq-atvorda salbiy o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi. Demak aytish mumkinki, tarbiyasi og‘ir o‘smirlarning kelib chiqishida oiladagi nosog‘lom muhit asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Oilada tez-tez bo‘lib turadigan janjallar, ota-onalarning kelishmovchiliklari, o‘smirlarning jismoniy jazolanishi tabiiy ravishda ular xulqida o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bunday muhitda tarbiyalangan bolalar va o‘smirlar xulqida qo‘zg‘aluvchanlik, asabiylik, o‘zini tuta olmaslik, badjahllik, boridan qanoatlanmaslik, dushmanlik, qo‘rquv, ishonchning yo‘qolishi, yolg‘izlikni xush ko‘ruvchanlik, beg‘amlilik kabi xususiyatlar ko‘zga tashlanadi. Bu sifatlarning har biri bola psixik va shaxs xususiyatlarining hamda irodaviy sifatlarning shakllanishiga va aqliy taraqqiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Bolalar³ va o‘smirlarning zararli odatlarga berilishlari, xususan spirtli ichimlikka ruju qo‘yishi, giyohvandlik va tamaki mahsulotlarini iste‘mol qilish holati ham ularda xulq og‘ishi va tarbiya buzilishining kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. Alkogol va giyohvand moddalar psixotoksik xususiyatga ko‘ra, narkotik ta‘sir ko‘rsatuvchi va sarxush qiluvchi xususiyatga ega bo‘lgan moddalar hisoblanadi. U inson bosh miyasiga narkotik ta‘sir ko‘rsatib, butun organizm va asab tizimlari faoliyatini hamda shaxsning o‘z-o‘zini anglash darajasini susaytiradi. Sarxushlik holati kishida andishasizlik, odobsizlik, qo‘pollik va yengil-elpi fikr yurituvchanlikni keltirib chiqaradi hamda tafakkur, diqqat, xotira jarayonlarini susaytirib, instinktiv xulq-atvor sifatlarning yorqin ifodalanishiga olib keladi. Inson sarxushlikda o‘z xatti-harakatlarini idora qila olmay qolish natijasida muammoli

³ Umarov B.M. «O‘zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi. – T., 2009

vaziyatlarda tafakkur xususiyatlarining susayishi tufayli to‘g‘ri qaror qabul qilishda qiynaladi, oqibatda nizoli vaziyatlarda noto‘g‘ri qaror qabul qilish natijasida g‘ayriqonuniy xatti-harakatlar sodir etiladi.

Oilada ota-onalarning alkogolizmga berilishi, bola ko‘z o‘ngida ichish, chekish va nojo‘ya qiliqlarni qilishi bolaga ko‘rgazmali ta‘sir ko‘rsatadi. «Qush uyasida ko‘rganini qiladi» deganidek, o‘smir oilasida ota-onasidan ko‘rgan qiliqlariga taqlid qila boshlaydi. Avvaliga chekishni, ichishni o‘rganib oladi, so‘ngra kuchliroq ta‘sir etuvchi moddalarga o‘tadi. Qarabsizki, oilasi va ota-onasida kuzatilgan holatlar bolada ham takrorlana boshlaydi.

Ma‘lumki, ota-onalarning bolalarga nisbatan bo‘lgan munosabati ikki asosiy xususiyat, ya‘ni ota-onalik muhabbati va ijtimoiy burch nuqtai nazaridan belgilanadi. Insonparvar jamiyatda bu xususiyatlar bir-biriga zid kelmaydi. Chunki kishini sevish unga baxt tilashdir, baxtiyorlik esa jamiyatga ko‘proq foyda keltirish demakdir. Ammo har qanday hissiyot kabi ota-onalik muhabbati turli daraja, ya‘ni eng yaqinlik faktini bevosita aks ettirishdan toki yengil va axloqiy e‘tiqodga muvofiq tarzdagi chuqur mehribonlikkacha bo‘ladi. Bunda kishining axloqiy e‘tiqodi qanchalik yuksak bo‘lsa, uning ota-onalik muhabbati shunchalik uzoqni ko‘radigan va talabchan bo‘ladi.

Kuzatish va tadqiqotlarimizga ko‘ra, bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining kelib chiqishida moddiy yetishmovchilik ko‘pincha sabab sifatida emas, balki xulq og‘ishining kelib chiqishi uchun qiziqish va shart-sharoit tarzida xizmat qilganligi namoyon bo‘ladi. Demak aytish mumkinki, bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining kelib chiqishida iqtisodiy yetishmovchilik omili asosiy sabab sifatida namoyon bo‘lmasdan, balki u faqatgina xulq og‘ishining kelib chiqishi uchun muayyan shartsharoit sifatida xizmat qiladi, xolos

Bugungi o‘smirlarning istak-ehtiyojlari oldingi o‘smirlarga qaraganda ancha o‘sgan. Ular yaxshi kiyinish, dam olish, zamonaviy axborot texnologiya vositalariga ega bo‘lishni xohlaydilar. Oilada esa bularga ega bo‘lishga imkoniyat mavjud bo‘lmasligi mumkin. Natijada ushbu ehtiyojlarni qondirish yo‘lida bolada g‘ayriqonuniy xatti-harakatlarni bajarish istagi paydo bo‘ladi. Bunday istaklar bolani o‘z-o‘zidan g‘ayriqonuniy harakatlarni bajarishga majbur qiladi.

Voyaga yetmaganlardagi yosh davri xususiyatiga ko‘ra fikr doirasining torligi, dunyoqarash sayozligi, ma‘naviy-ma‘rifiy jihatdan sust rivojlanganlik holati ham voyaga yetmaganlarning xulq-atvorda nuqsonlarning kelib chiqishiga ta‘sir

ko'rsatadi. Chunki ma'naviy olami tor, dunyoqarashi va aqliy taraqqiyoti o'ziga yarasha o'smir bunday paytda o'z ehtiyojlarini qondirishning g'ayriqonuniy tomonlarini izlaydi va o'g'rilik, yo'lto'sarlik, bosqinchilik jinoyatlariga qo'l o'radi. Ko'pincha bunday holatlarda bolalar va o'smirlar qonuniy yo'l bilan pul topish, mehnat qilib boylikka erishishni o'ylab ham ko'rmaydilar. Natijada bunday o'smirlarda g'ayriqonuniy xulq-atvorning kelib chiqishiga zamin yaratiladi. buzilishi va xulq og'ishining ijtimoiy

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, o'smir yoshli bolalarda tarbiyaning psixologik sabablarini o'rganish voyaga yetmaganlar o'rtasida qonunbuzarliklarning oldini olishda muhim hisoblanadi. Bunday muhim ijtimoiy masalani hal etish insoniyat va keng jamoatchilik uchun bir qator ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirishni taqozo qiladi.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirishning muhim sharti sifatida jamiyat va ijtimoiy turmushda yuzaga kelayotgan muammolar, shu jumladan, bolalar va o'smirlarning g'ayriqonuniy xatti-harakatlarini ilmiy jihatdan o'rganish talab etiladi.

Adabiyotlar:

1. Амбрумова А.Г., Жезлова Л.Я. О некоторых формах девиации поведения у подростков. // «Актуальные проблемы психоневрологии детского возраста», М., 1973. -С. 26-31.
2. Астемиров З.А. Уголовная ответственность несовершеннолетних (социальнопсихологический аспект). // «Государство и право», 1970, №1. -С. 67-71.
3. Ганишина И.С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетних: Учебное пособие. – М.: Издательство МПСИ, 2006. –С. 345.
4. Umarov B.M. Oilaviy tarbiyadagi nuqsonlar – bolalar va o'smirlarda xulq og'ishini keltirib chiqaruvchi omil sifatida. // «Sog'lom oila – sog'lom jamiyat asosi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. Toshkent, 2012. -179-184-b;
5. Umarov B.M. Xulq buzilishining kelib chiqishida oila muhiti. // «Xalq ta'limi» jurnali. T., 2001, 3-son. -26-28-b;
6. Umarov B.M. «O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi. – T., 2009
7. Umarov B.M. Bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi kelib chiqishining ijtimoiy psixologik sabablari. // «Psixologiya» jurnali, 2011. 4-son. –30-34-b. 9. Normurodov G'. Voyaga yetmagan qonunbuzar o'smirlarni tarbiyalashda oilaning roli. // «Pedagogik mahorat», 2006, 1-son. –34-36-b.